

СОЛОНЫ

УНО-ның ла РК ЛКСМ-ның балдарга белетеген журналы

№1192

ЧЕЧЕ

Григорий САМАЕВ

Азыйда алтай улусты жууларга моңолдор ло кыдаттар келген. Олордын черүзи сүрекей жаан болгон. Жуучылдар ончозы атту, кезиги керек дезде эки — үч атту. Артык аттар алтай улустан тоногон жөөжөни коштоп апарарга керек болгон.

Олордын жолунда алтай айылдар учураза, олжочылар олорды курчап, табарып турган. Эр улусты өлтүрүп, балдарды ла үй улусты кул эдерге, айдап апарган.

Моңол ло кыдат жуучылдар көп суулар кечип, жаан туулар ажып, Чарас деп суунун жарадына жеттилер. Бу суу Кан-Оозы аймактын жеринде агып жат. Оны орус улус Чарыш дежет...

Чарасты эдектей жаткан алтайлар калжу өштү келип жатканын угуп, үй-малын жууп, тайгалар жаар качкан. Агаш-таштын ортозында жажынган улусты табарга күч эмей.

Бир бөлүк алтай эрлер Чече деп жалтанбас баатырга баштадып, олжочыларла жуулажарга арткан. Азыйда алтай улус жангыс ла мал кабырган эмес, жуулажып та билетен. Алтай жериске үлдү-ыдалу, мылтык-бычакту келген өштүге удур куйак тудатан коркыбас баатырлар бар ла болгон. Ондый баатырлардын бирүзи — Чече. Олжочылардын тоозы Чеченин жуучылдарынан көп тө болзо, же алтай эрлер өштүлөргө жаан согулталар эдип турды. Же учында чымалыдый көп өштүлө тартыжарга күчи чыгып, Чеченин черүзи бийик кырдын жанына курчадып ийген. Моңол ло кыдаттар черүзи там ла жууктап турды.

Алтайлар сан өрө тескерлеп, кырдын бажында кайаларга жеткен. Олор кайа-таштын жиктерине жажынып, кырды өрө өнгөлөп келееткен олјочыларды кырлу мылтыкла, ок-јаала жыга аткылап турды. Оштү кайаларды өрө чыгып болбозын ондоп, алтайларды јенетен сүме бедиреп баштаган. Ол тушта јас болгон, кар кайылып калган, је өлөң чыккалак. Былтыргы кургап калган өлөң шылырап јатты. Олјочылар кургак өлөңди өртөп ийерде, от јалбырап, ыжы буркурап, кыр өрө барды.

Кырдын бажы кара ышка алдыртып ийерде, оштүнинг черүзи ыштын ортозына жажынып, кайаларга чыгып келди. Бой-бойына согулышкан үлдүлердин табыжы кайа-таштарга јангылана берди. Алтай јуучылдарга оштүге удурлажарга күч болды, не дезе кажы ла алтайга удура он кире олјочы чурап турган. Оштүлер алтай јуучылдардын кезигин өлтүре чапкылап, кезигин жыга соголо, олјого алган.

Тирү арткан калганчы јуучылдардын тоозында Чече баатыр. Бастыра бойы шыркаладып койгон алтайлар бийик кайанын кырына тескерлеп келди. Шыркалу јуучылдар чыдалы чыгып, онон ары јуулажып болбой, олјого алдыртарын билип турган. Онын учун олор олјого кирип кул болгончо, өлзө артык деп, кайанан калып ийген.

Алтай албаты Чече баатырдын јалтанбай јуулашканын ундыбаган. Ондо јаткан алтайлар Чеченин адын ундылтпаска, онын јуулашкан туузын ла јаныла аккан сууны Чеченин адыла адап салгандар. Коргон јурттын бери јанында Чечулиха деп, эмди орус улус јуртаган деремне бер. Чечулиханын јанында Чараска он келтейинен кожулып турган суу агат. Ол суунын алтай ады Чече. Чече деп туу база ондо.

Чеченин өлгөнинен бери эмди эки јүс жылдан ажа берген, је онын ады ундылбаган.

ТОПТОНОЙ

Иженер ЧАПЫЕВ

Менин болчок мечигим
Тонгозоктон секирди,
Тосток жерден тоолонды.

Топ, топ топтоной,
Топ, топ, топтоной.

Менин кичинек мечигим
Чочконы чочытты,
Чоокыр ийтти үркитти.

Топ, топ топтоной,
Топ, топ, топтоной.

Менин кичинек мечигим
Бозуларды чочытты,
Боро тайды үркитти.

Топ, топ топтоной,
Топ, топ топтоной.

Менин болчок мечигим
Агын сууга калыды,
Агын, бистен ыраады.

Топ, топ топтоной,
Топ, топ, топтоной.

Таштан ЈАДАГАЙ

ТЕЕРТПЕК ЛЕ ЧЕРТИМЕК

Теертпек ары-бери айылдап жүрбегени удай берген. Куу бажын тырманып, кемге айылдап барар деп санана берди. Башпарак ла онын карындаштарына айылдап барар дезе, олар жаантайын ла бош жок — иште. Эбиреде јаткан ончо најыларын тоолоп, Теертпек Чертимекке айылдап барар шүүлте этти. Чертимекке јолыкпаганы да удап калган. Анайып ол Чертимек јуртаган аркага көндүгип ийди.

Арканын кырына јууктап ла келерде, кунукчылду' кожон угулды:

Бир, эки, үч,
Јүрерге меге күч.
Төрт, беш, алты,
Мени анчылар атты.
Јети, сегис, тогус, он,
Јүрүмим менин божогон.

Теертпек Чертимекле кандый-бир түбек болуп калды ба деп, түрген базып ийди. Јууктап келзе Чертимек чалкойто јадып, кузук чертип јатты.

— Баш ла бол, Чертимек! Сениле не-не болуп калган ба дезем, сен кузуктын көбизине сайрап јаткан турун не.

— Мен өнөтийин анайда кожондоп турбай. Коштой јаткан таралдар, тийиндер уксун деп.

— Олорды ненин учун чочыдарга? — деп, Теертпек бажында терин арчып, кайкап калган сурады.

Чертимек эмеш унчукпай турала, айтты:

— Олор мында кузук бүткенин билип алза, бир ле күнде јок эт-
килеер. Менин кожонымды уккан кийинде, бери коркып-чочып
келбес.

Теертпек Чертимекке јууктай базып келди.

— Бүгүн мында кузук бүдер, эртен — анда. Таралдар, тийиндер
база кузук јиир күүндү. Сен билер бедин, үлешкеңи тату деп?

Чертимек јөпсинип, бажыла кекиди.

— Айдарда — деп, Теертпек куучынын улалтты, — андый болор-
до, сүүнчилү кожон чүмдейтен турус.

Теертпек ле Чертимек јергелей отурып, кожондой бердилер:

Бир, эки, үч,
Биске болбос күч.
Төрт, беш, алты,
Кузук мында көп бүтти.
Јети, сегис, тогус, он,
Болор мында ойын.
Андар, куштар јуулышсын,
Кузук чертип соодозын.

СОЛОНЬГА БИЧИЙДИС

ЈАС КЕЛДИ

Јас келди, јас келди,
Јас келди Алтайга.
Јажыл торко кийимин
Јайа салды тууларга.

Сүүнчилү омок суучактар
Јарыш эдип аккылайт.
Кеме ошкош көбүктер
Көкип анда жүскүлейт.

Эркелей Бултушева
Күпчеген, орто школ

Экинур журтта орто школдын
үренчиги Алена Кокпоева бойы-
нын самаразында, жажы жаан улус-
тан алтай албатынын кожондо-
рын, укаа ла кеп сөстөрүн жууп
турум деп бичийт. Онын мынай-
да эдип турганы сүрекей оморко-
дулу.

Бу кожоңы Алена жажы жаан
өрөкөн Кайың Анчишеванан би-
чип алган.

Ак чечектин алдына
Адару конзо јаражын.
Ак-айастын алдына
Айылдажып јүрзе јакшызын!

Көк чечектин алдына
Көбөлөк конзо јаражын.
Көк-айастын алдына
Көрүжип јүрзе јакшызын!

Шашыкман журтта школдын
үренчиги Сурлан Ишпалин табыш-
кактар жууп туратан эмтир. Бу та-
бышкактарды ол јааназынан ук-
кан.

1. Тебенези тепшилү, темир күрек айланды, эки какай со-
гушты, ак көбүгү шуурады. (Термен)

2. Кижинен бөкө, јеннен чичке.
(нәжия)

3. Айылдын ичин сок јангыс неме јарандырат.
(әңи)

4. Эңерей-јанарай үндү, эргекче бойлу.
(Адару)

БИСТИҢ КИЧИНЕК КАРЫНДАШТАРЫС

Тайганын ээзи — айу да өрөкөн бол, ол качан да кижиге көрө сүрекей жабыс; ийде-күчиле де, сагыжы ла да. Онын учун оларды «бистин кичинекей карындаштарыс», дейдис. Айдарда, ол «карындаштарыстын» жадын-жүрүмиле таныжып ийели. Бу бисти айландыра турган агаш-таш, көк-айас, агын суу — олардын айыл-журтты.

Бу учуралда олардын бир-экүзинин жадын-жүрүмиле таныжып ийели.

ИРБИС

Ирбис шүлүзин, кiske ош-кош бүдүштү. Же ол бойынын бескезиле, сыныла да шүлүзүннен жаан. Онын тирү бескези төртөн килограммга жуук. Бастыра бойы чоп ло чоокыр, кижинин көзи сүүнер.

Олор бистин Туулу Алтайыстын бастыра толыктарында жүрбей жат. Каа-жаада Кадыннын каскак кайаларында, анчадала, Аркыттын аалга тайга-тажында учурайт. Онын да учун ирбис учкур кайалардын бажыла, бу ла кижинин жерле баскандый теп ле тегин бодолду, калып, баскылап жүргүлөйт. Ол сары-көк жегесле бүркелип калган кайалардын үстине жатканда, бачым кижини танып болбос: таш эмезе жегес деп бодоор. Кайанын орык жолдорыла табыргы ба, жерлик мыйгак-теке бе өткөжин, байагы сары-көк жегес деп көрүп турганын кенерте өңдөйип, тыыдынып келеле, жемин жаба базып ийер.

Ирбис бистин жеристе сүрекей астаган. Онын учун ирбистин ады-жолы ан-куш корулайтан Кызыл бичикке кирген.

«Јети кырды ашпайынча, јеекен адым јок болор» — деп, јеекен кебинде айткан эмтир. Јеекен чала јелбер-кара ийтке бүдүштеш. Баштап тарыйын көргөжин, ол кандый да боду немедий билдирер: калыжы да арылык-берилик, базыды да андыймындый. Је момон, чычкан, күртүк, сымда болзын, јаба басканын көрбөй дө каларын.

Јаба туткужы, уурчызы коркуш. Чапкыга алдырткан ан-кушты, анчылардын салып койгон ажы-тузы болзын — ол бир де ылгабас, уурдап ийген турар.

Кер-мар чапкыга алдыргажын, ол өскө андар чылап бир де отурбас, ушта согуп, сала берер. Шүлүзинге бе эмезе ийтке сүрдүрзе, ол куйругын көдүрип ийеле, коркышту јаман јыт чыгарар. Ол јытка тумаланып, канча ийт, канча онын өштүзи ол ло јерине ииргиштелип, артып калбады деер.

Ол көп саба өйлөрин бойы да андап эмес, ан-куш тудатан тындулардын кийнинен јүрет. Олордын арткан-калганын түгеспезе, агашка чыгарып салат.

Је ондый да болзо, јеекен деген аныбыс јер үстінде јок болгон болзо, јеристин үсти мындый ару болбос эди. Ненин учун дезе, ол кандый ла секти, куртконгысты баскан јериен «јалмап» јүрет.

ЈЕЕКЕН

ТЕЛЕГРАММА

Ончо, ончо балдарга!
Алтайыстың эң јобош андарының бирүзи — табыр-
гы (кезик јерлерде тооргы дежет). Ол тайга-ташта
андый да анла өштөшпөйт. Озодон бери алтай ал-
маты табыргының кининен јүзүн-башка ооруларга
мдер јазап туратан. Оның да учун анчылар оны
саалап, анар-мынар өлтүрбейтен.

Бүгүн Алтайыстың табыргы деп анына јаан та-
бару башталды. Акча эдип турган ачына улус оны
анча да болзо өлтүрер күүндү. Мынайып, Алтайыс-
тың база бир байлыгы — табыргы деген ан чек жо-
лолып калардан айабас!

Балдар, ада-акаларар, төрөгөн-туугандарар табыр-
гыга андап турган болзо, токтодыгар!

«Сологвын» редакциясы

САНАНЫП КӨР

Бир кижиге кемениң болужы-
а бөрү, эчки ле капустаны суу-
к кечирерге келишкен. Је кеме-
кижиле кожо бөрү јагыскан
мезе эчки, эмезе капуста
адар аргалу. Кемечи ал-са-
аага түшти. Бойыла кожо
бөрүни алза, эчки капуста-
ны јип салар, капустаны
алза, бөрү эчкини јип салар.
Учы-учында кемечи сү-
мени таап, бөрүни, эч-
кини ле капустаны ол
аратка кечирип салды.
Балдар, кемечиниң сү-
тезин айдып беригер.

ОГОРОДТОҢ КЕЛГЕН ТАБЫШКАКТАР

Суу ичерге чек көлчин,
Ады онын —

(ничрүлү)

Саң-башка кайырчак,
Ичинде онын —

(мырчак)

Сары чачту не казык?
Балдар чертер —

(күнкүзүк)

Жайлуум огородто,
Кыштуум турада.

(картошко)

ЖАЙГЫ КЕП СОСТОР

Канча кире иштеген, анча кире аларын.
Жайдын жаңыс күн ижи жылына жиір курсак болор.
Ийделенип иштенген, идиргенте ажыг батпай барар.
Туудый коозо болгончо — аякча аш болзын.
Мыкынына тайанардын малы көдүртке.

Алтайыска јай келди

Чымыл

Јай — меге шыра,
Иш башты ажыра:
Тура тудары — ол бир,
Азык јууры — ол эки.
Изүлерде иштеерге,
Ох, кандый күч —
Ол үч.
Ончо ишти тоолозонг —
Болор јүс.
Иштенип ле јатканчан,
Једип келер
Күс.

Јуцлек

Күнге јаагым кызарды,
Кызычак меге энгилди.
Бошпок колына алала,..
Нени эткенин сураба!

Адару

Чечектер ле адару
Бой-бойына кару.
Адарулар «жу ла жу»
Мөт болор быжу.

Кроссворд

ТАБЫШКАКТАРДАҢ ТУРГУЗЫЛГАН

Устинен төмөн:

1. Тутса — тудулбас,
Көрсө — көрүнбес,
Соксо — согулбас
Кожончы уул.
2. Күмүш камчы көк айасты чийе сокты.
3. Агы — агастый,
Каразы — килиндий,
Базыды — каргаадый.
4. Көк буканын мүүзи тегериге тийет.

Тууразыла:

3. Агы — агастый,
Каразы — килиндий,
Базыды — каргаадый.
5. Күр-күр үндү, күрөг тере тонду.
6. Жаандарды көп көрдим,
Эки көзим тосток болт.

Жайдак атты көп миндим,
Эки будым талтак болт.

7. Кырды өрө — агажак,
кырды төмөн — адычак.
8. Жолдон чыкпас Момотой.

КАРУУЗЫ:

- Устинен төмөн: 1. Салкын. 2. Жалкын. 4. Ыш.
Тууразыла: 3. Саңыскан. 5. Үкү. 6. Бака. 7. Чана. 8. Чанак.

Скобканын ичине үч бук-
тан турган сөс бичип ий-
ер, он жанында ла сол жа-
нда башка-башка сөстөр
де берер.

КА
ЖАЛА (...) ЧЫ
МАНА - МАК
РУ

СОЛОНЫ 2 №

«Солонгын» онду журуктарга журукчы В. Чукуев кееркеткей
Баш редакторы К. Тепуков, редакторы Э. Шумаров.

«Солонгын» адреси: 659700 Горно-Алтайск город,
Горно-Алтайск ором, 36, Алтайдагы бичик чыгаруузынын
Туулу Алтайдагы болуги. Телефондору: 52-94, 52-97.

Кееркеду редакторы Ортонулова Е. И. Техникалык редакторы Манышева В. К.

Сдано в набор 05.01.91. Подписано к печати 25.03.91. Формат 60x84¹/₈. Бумага офсетная. Гарнитура «Балтика»
офсетная. Усл. п. л. Уч.-изд. л. Тираж 5000 экз. Заказ 1070.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700 Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайск